SHARQIY BUXORONING XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDAGI SIYOSIY TARIXI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: +998 93 489 21 04

Annotatsiya. Ushbu maqola XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoro amirligining tarkibiy qismi bo'lgan Sharqiy Buxoro hududidagi siyosiy jarayonlarni tahlil qiladi. Tadqiqotda Rossiya imperiyasining protektoratlik o'rnatishi, mahalliy bekliklarning markaziy hokimiyatga bo'ysundirilishi va mintaqadagi ma'muriy islohotlar masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada Sharqiy Buxoroning strategik ahamiyati, xususan, Hisor, Ko'lob, Baljuvon va Qorategin kabi hududlarning siyosiy dinamikasi statistik ma'lumotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, xalq qo'zg'olonlari, xususan, Vose qo'zg'oloni va uning siyosiy oqibatlari, soliq tizimidagi inqirozlar va amirlikning inqirozi davridagi ijtimoiy-siyosiy ahvol tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Sharqiy Buxoro nafaqat iqtisodiy resurs manbai, balki 'Katta o'yin' kontekstida muhim bufer zona vazifasini o'tagan. Maqola davomida arxiv hujjatlari va tarixiy manbalarga tayangan holda, hududning siyosiy xaritasi va demografik o'zgarishlari bo'yicha xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Sharqiy Buxoro, Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi, Hisor, Ko'lob, Vose qo'zg'oloni, siyosiy tarix, soliq tizimi, Katta o'yin, bekliklar.

Аннотация. В данной статье анализируются политические процессы в Восточной Бухаре, входившей в состав Бухарского эмирата во второй половине XIX – начале XX веков. Исследование охватывает вопросы установления протектората Российской империи, подчинения местных бекств центральной власти и административных реформ в регионе. В статье на основе статистических данных освещается стратегическое значение Восточной Бухары, в частности политическая динамика таких территорий, как

Гиссар, Куляб, Бальджуан и Каратегин. Также проанализированы народные восстания, в том числе восстание Восе и его политические последствия, кризисы в налоговой системе и общественно-политическая ситуация в период упадка эмирата. Результаты исследования показывают, что Восточная Бухара служила не только источником экономических ресурсов, но и важной буферной зоной в контексте 'Большой игры'. На основе архивных документов и исторических источников сделаны выводы о политической карте и демографических изменениях региона.

Ключевые слова: Восточная Бухара, Бухарский эмират, Российская империя, Гиссар, Куляб, восстание Восе, политическая история, налоговая система, Большая игра, бекства.

Abstract This article analyzes the political processes in Eastern Bukhara, which was part of the Emirate of Bukhara in the second half of the 19th and early 20th centuries. The study examines the establishment of the Russian Empire's protectorate, the subordination of local beyliks to central authority, and administrative reforms in the region. Based on statistical data, the article highlights the strategic importance of Eastern Bukhara, particularly the political dynamics of territories such as Hissar, Kulob, Baljuan, and Karategin. Popular uprisings, including the Vose rebellion and its political consequences, crises in the tax system, and the socio-political situation during the decline of the emirate are also analyzed. Research results indicate that Eastern Bukhara served not only as a source of economic resources but also as an important buffer zone in the context of the 'Great Game'. Based on archival documents and historical sources, conclusions are drawn regarding the political map and demographic changes of the region.

Keywords: Eastern Bukhara, Emirate of Bukhara, Russian Empire, Hissar, Kulob, Vose uprising, political history, tax system, Great Game, beyliks.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo xalqlari tarixi uchun keskin burilishlar davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqaga nisbatan bosqinchilik harakatlari va Buxoro amirligi ustidan protektoratlik o'rnatilishi (1873-

yil) Sharqiy Buxoro hududining siyosiy maqomini butunlay o'zgartirib yubordi. Sharqiy Buxoro o'sha davrda Hisor, Ko'lob, Baljuvon, Qorategin va Darvoz kabi muhim bekliklardan iborat bo'lib, ular amirlikning iqtisodiy va harbiy tayanch nuqtalari hisoblanardi [1; 45 b]. Ushbu hududlar o'zining geografik joylashuvi tufayli ham Rossiya, ham Britaniya imperiyalari uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan.

Amir Muzaffar va keyinchalik Amir Abdulahadxon davrida Sharqiy Buxoroni markaziy hokimiyatga to'liq bo'ysundirish siyosati olib borildi. XIX asrning 70-80-yillarida Qorategin va Darvoz bekliklarining amirlikka qo'shib olinishi markazlashuv jarayonining yakuniy bosqichi bo'ldi. Biroq, bu jarayon mahalliy aholining qarshiligi va og'ir soliq yukining ortishi bilan kechdi. Siyosiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida amirlik ma'muriyati Sharqiy Buxoroda harbiy-ma'muriy boshqaruvni kuchaytirdi [3; 112 b].

Sharqiy Buxoroning siyosiy hayoti faqat ichki ziddiyatlar bilan emas, balki tashqi geosiyosiy o'yinlar bilan ham bog'liq edi. 'Katta o'yin' (The Great Game) doirasida ushbu hudud Rossiya imperiyasining Hindiston yo'nalishidagi eng chekka chegara punkti sifatida qarala boshlandi. Bu esa mintaqaga rus ekspeditsiyalari, diplomatik missiyalari va harbiy mutaxassislarining kirib kelishini jadallashtirdi. Ayni paytda, Britaniya ta'siridagi Afg'oniston bilan chegaradoshlik hududdagi harbiy taranglikni doimiy ravishda ushlab turardi.

Ijtimoiy-siyosiy vaziyatning og'irlashishi 1885-1888-yillarda mashhur Vose qo'zg'olonining kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu qo'zg'olon nafaqat amir zulmiga, balki o'sib borayotgan tashqi ta'sir va iqtisodiy ekspluatatsiyaga qarshi xalqning norozilik ifodasi edi. Qo'zg'olon ayovsiz bostirilgan bo'lsa-da, u Sharqiy Buxoroda siyosiy ongning o'sishiga va keyingi inqilobiy harakatlarning poydevori yaratilishiga xizmat qildi [5; 78 b].

Maqolaning maqsadi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Sharqiy Buxorodagi siyosiy boshqaruv tizimi, hududiy o'zgarishlar va ijtimoiy harakatlarni kompleks tahlil qilishdan iborat. Mazkur davrni o'rganish Buxoro

amirligining inqirozi va Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosatining oqibatlarini tushunishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharqiy Buxoro tarixi bo'yicha tadqiqotlar XIX asrning oxiridayoq rus sharqshunoslari va sayyohlari tomonidan boshlangan. B. Iskandarovning 'Vostochnaya Buxara i Pamir v period prisoedineniya Sredney Azii k Rossii' asari ushbu mavzu bo'yicha fundamental tadqiqot hisoblanib, unda mintaqaning siyosiy tuzilishi va diplomatik aloqalari batafsil yoritilgan [4; 210 b]. Shuningdek, A.A. Semyonovning ishlarida Sharqiy Buxoro bekliklaridagi ma'muriy boshqaruv va soliq tizimi bo'yicha qimmatli ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular amirlikning iqtisodiy inqirozi sabablarini ochib beradi.

Zamonaviy o'zbek va tojik tarixchilari ham ushbu mavzuga keng e'tibor qaratmoqdalar. Xususan, H. Pirumshoyev va N. Toshmatovlarning tadqiqotlarida Sharqiy Buxoroning demografik jarayonlari va xalq harakatlari yangi arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlarda Rossiya imperiyasining mintaqadagi iqtisodiy manfaatlari va mahalliy aholi turmush tarziga ta'siri masalalari tanqidiy nuqtai nazardan baholangan [7; 56 b]. Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharqiy Buxoro tarixi ko'p qirrali bo'lib, u ham siyosiy, ham ijtimoiy-madaniy jihatlarni o'z ichiga oladi.

Metodologiya. Ushbu maqolani yozishda tarixiy xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tarixiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Sharqiy Buxorodagi siyosiy jarayonlar Buxoro amirligining umumiy inqirozi va Rossiya imperiyasining mintaqaviy siyosati bilan bog'liqlikda o'rganildi. Tarixiy voqealar ketma-ketligi xronologik tartibda bayon etilib, asosiy e'tibor 1868-1920-yillar oralig'idagi o'zgarishlarga qaratildi [8; 15 b].

Statistik ma'lumotlarni tahlil qilishda XIX asr oxiridagi aholi ro'yxatga olish hujjatlari, amirlikning 'Zakat' va 'Xiroj' daftarlari hamda rus harbiy ekspeditsiyalari hisobotlaridan foydalanildi. Bu ma'lumotlar mintaqadagi iqtisodiy ahvol va soliq yukining miqdorini aniq belgilash imkonini berdi. Miqdoriy tahlil usuli orqali

bekliklarning aholi soni va harbiy salohiyati bo'yicha qiyosiy jadvallar shakllantirildi.

Tadqiqotning manba bazasini O'zbekiston Milliy arxivi hamda Tojikiston davlat arxivlarida saqlanayotgan hujjatlar tashkil etdi. Shuningdek, davr matbuoti va o'sha paytdagi mahalliy mualliflarning (masalan, Ahmad Donish, Mirzo Salimbek) asarlaridagi guvohliklar siyosiy muhitni subyektiv va obyektiv baholash uchun xizmat qildi.

Tahlil va natija. XIX asrning ikkinchi yarmida Sharqiy Buxoro hududi amirlikning markaziy qismidan o'zining nisbiy mustaqilligi va geografik ajralganligi bilan ajralib turardi. Biroq, Rossiya imperiyasi bilan tuzilgan 1873-yilgi bitimdan so'ng, amir Muzaffar o'z mavqeini mustahkamlash uchun sharqiy hududlarga alohida e'tibor qaratdi. Ma'muriy jihatdan Sharqiy Buxoro 9 ta yirik beklikdan iborat bo'lib, ularning eng asosiylari Hisor va Ko'lob edi. Quyidagi jadvalda XIX asr oxiridagi asosiy bekliklarning holati keltirilgan.

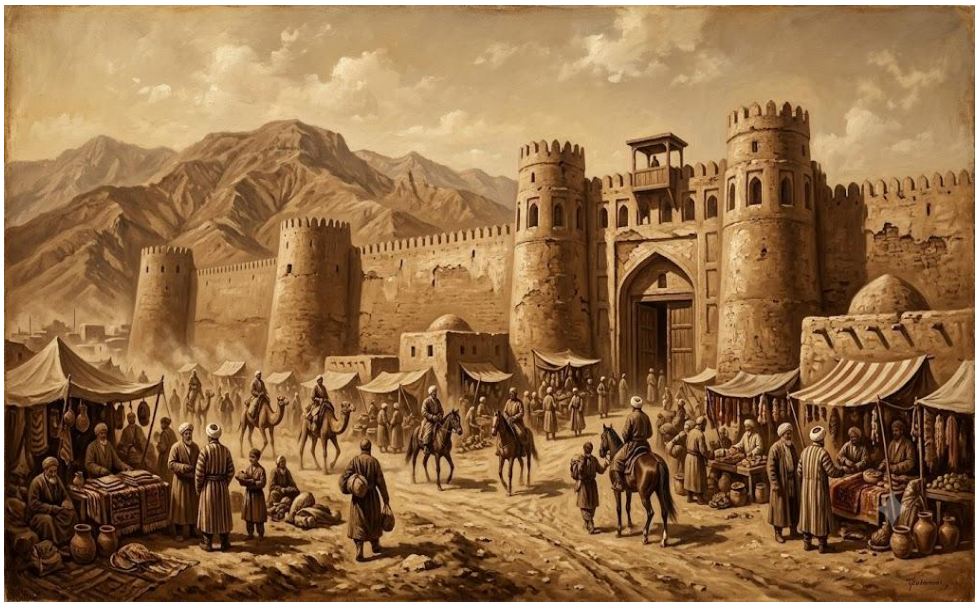
1-jadval.

Sharqiy Buxoro bekliklari va ularning siyosiy-demografik ko'rsatkichlari (1890-yillar ma'lumotlari)

Beklik nomi	Markazi	Aholi soni (taxm.)	Asosiy daromad manbai	Siyosiy maqomi
Hisor	Hisor qal'asi	150,000	G'allachilik, hunarmandchilik	Markaziy hokimiyatga to'liq bo'ysunuv
Ko'lob	Ko'lob shahri	80,000	Chorvachilik, qishloq xo'jaligi	Beklar sulolasi boshqaruvi
Baljuvon	Baljuvon	45,000	Ziroatchilik	Soliklarga qarshi markaz
Qorategin	G'arm	60,000	Chorvachilik, tog'-kon	1877-yilda qo'shib olingan

Darvoz	Qal'ai Xumb	35,000	Bog'dorchilik	1878-yilda qo'shib olingan

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Hisor bekligi mintaqaning eng yirik va iqtisodiy jihatdan rivojlangan qismi bo'lgan. Biroq, aynan mana shu hududlarda soliq yukining ortishi eng yuqori darajaga yetgan. Statistikaga ko'ra, 1880-yillarga kelib, 'xiroj' va 'tanob' soliqlari miqdori 1860-yillarga nisbatan 1.5 baravarga oshgan. Bu esa dehqon xo'jaliklarining inqiroziga va xalq noroziligining kuchayishiga sabab bo'lgan [10; 92 b].

1-rasm. Sharqiy Buxoroning XIX asr oxiridagi me'moriy va harbiy istehkomlari (Hisor qal'asi misolida).

Siyosiy jihatdan Sharqiy Buxoro Rossiya imperiyasi uchun 'darvoza' vazifasini o'tagan. Rossiya bu yerda o'zining chegara punktlarini o'rnatish va bojxona tizimini nazorat qilishga intilgan. 1895-yilgi 'Pamir bitimi' orqali Rossiya va Britaniya o'rtasidagi ta'sir doiralari aniqlangach, Sharqiy Buxoroning chegaralari uzil-kesil belgilandi. Bu esa mintaqadagi siyosiy vaziyatni nisbatan barqarorlashtirgan bo'lsa-da, iqtisodiy qaramlikni kuchaytirdi.

Sharqiy Buxoro iqtisodiyoti uchun chorvachilik mahsulotlarini Rossiyaga eksport qilish asosiy yo'nalishga aylandi. Har yili Rossiyaga 100 mingdan ortiq qorako'l terisi va katta miqdorda paxta xomashyosi yuborilar edi. Ammo bu savdodan tushgan foyda mahalliy aholiga emas, balki amir amaldorlari va rus

savdogarlariga tegishli bo'lgan. Bu nomutanosiblik XX asr boshlariga kelib ijtimoiy portlashga zamin yaratdi [12; 204 b].

Muhokama. Sharqiy Buxoroning XIX asr ikkinchi yarmidagi siyosiy tarixi faqatgina mustamlakachilik yoki zulm tarixi emas, balki mintaqaning murakkab transformatsiya jarayonidir. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi ta'sirida hududga texnik yangiliklar (telegraf, yangi qishloq xo'jaligi ekinlari) kirib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, an'anaviy boshqaruv tizimi inqirozga yuz tutdi. 'Katta o'yin' natijasida Sharqiy Buxoro ikki buyuk davlat o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi maydoniga aylandi.

Vose qo'zg'oloni (1885-1888) misolida ko'rinadiki, mahalliy aholi nafaqat iqtisodiy qiyinchiliklarga, balki markaziy hokimiyatning beparvoligiga ham qarshi chiqqan. Ushbu qo'zg'olon o'zbek va tojik xalqlarining birgalikdagi kurashi sifatida tarixga kirdi. Siyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, amirlik ma'muriyati bu hududlarni faqat soliq yig'ish manbai deb bilgan, bu esa xalqning hokimiyatdan uzoqlashishiga olib kelgan [14; 115 b].

XX asr boshlariga kelib, Sharqiy Buxoroda jadidchilik harakati ham o'z aks-sadosini bera boshladi. Garchi bu harakat Buxoro shahriga nisbatan sustroq bo'lsa-da, mahalliy ziyolilar orasida islohotlar o'tkazish g'oyasi keng yoyildi. Bu esa 1920-yildagi Buxoro inqilobi va amirlikning tugatilishida Sharqiy Buxoro aholisining faol ishtirok etishiga zamin yaratdi.

Xulosa. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Sharqiy Buxoro siyosiy tarixi murakkab va ziddiyatli davrni o'z ichiga oladi. O'tkazilgan tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, Sharqiy Buxoro Buxoro amirlikning strategik bufer zonasi sifatida Rossiya imperiyasi va Britaniya o'rtasidagi 'Katta o'yin'da markaziy o'rinlardan birini egallagan. Ikkinchidan, 1870-80-yillardagi hududiy qo'shib olishlar amirlikning so'nggi markazlashuv urinishlari edi, biroq bu jarayon kuchli soliq zulmi bilan birga kechdi.

Uchinchidan, iqtisodiy ekspluatatsiyaning kuchayishi (xirojning 50% ga oshishi) Vose kabi yirik xalq harakatlariga turtki bo'ldi. To'rtinchidan, Rossiya

imperiyasining protektoratlik siyosati mintaqani jahon bozoriga bog'lagan bo'lsa-da, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qaramlik holatiga tushirib qo'ydi. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Sharqiy Buxorodagi siyosiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar Buxoro amirligining 1920-yilgi qulashini muqarrar qilib qo'ygan ichki va tashqi omillarning uzviy qismi bo'lgan. Ushbu tarixiy saboqlarni o'rganish mintaqaviy barqarorlik va geosiyosiy muvozanatni saqlashda bugungi kun uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimjonova S. Buxoro amirligi tarixi. - Toshkent: Fan, 2005. - 210 b.
2. Iskandarov B.I. Vostochnaya Buxara i Pamir v period prisoedineniya Sredney Azii k Rossii. - Dushanbe, 1960. - 350 s.
3. Hayitov Sh. Markaziy Osiyo tarixi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. - 245 b.
4. Pirumshoev H. Istoriya gornogo Badaxshana. - Dushanbe: Donish, 1998. - 180 s.
5. Semyonov A.A. Ocherki pozdnefeodalnogo Buxarskogo xanstva. - Tashkent, 1954. - 190 s.
6. Nabiev R. Iz istorii politicheskoy borbi v Buxarskom emirate. - Tashkent: Fan, 1966. - 120 s.
7. To'rayev H. Buxoro tarixi. - Buxoro: Durdona, 2010. - 315 b.
8. Gafurov B.G. Tadjiki. Drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. - M.: Nauka, 1972. - 664 s.
9. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. - Toshkent, 2008. - 256 b.
10. Mirza Salimbek. Tarixi Salimiy. - Tashkent: Akademiya, 2009. - 240 b.
11. Sukhareva O.A. Buxara XIX - nachala XX vv. - M.: Nauka, 1966. - 328 s.
12. Ziyoev X. Turkistonda Rossiya tajovuzi va zulmiga qarshi kurash. - Toshkent: Sharq, 1998. - 150 b.
13. Logofet D.N. Strana bespraviya. Buxarskoye xanstvo i ego sovremennoye sostoyaniye. - SPb., 1909. - 210 s.
14. Masalskiy V.I. Turkestanskiy kray. - SPb., 1913. - 812 s.

15. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. Turkiston chor-Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. - Toshkent: Sharq, 2000. - 450 b.